

Л.К. Мейрамбекова^{1*}, Б.С. Жиёмбай²

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Ке АҚ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
^{*}Байланыс үшін автор: lmeqrambekova@mail.ru

Армян-қыпшақ жазба мұраларының тақырыптық-жанрлық сипатта зерттелуі

***Аңдатпа.** Орта ғасырда Еуразия кеңістігінде Дешті Қыпшақ мемлекетін құрып, әлемдік өркениет пен мәдениетке өз үлесін қосқан қыпшақтардың артында қалған мол мұра әр кезеңде түрлі әліпбилермен жазылғаны мәлім. Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған мұралар дін, әдебиет, тарих, құқық, философия, жаратылыстану ғылымдарына негізделіп, өмірдің саяси-экономикалық, тарихи-мәдени салаларын қамтыды. XX ғасырдан ғалымдардың тыңғылықты зерттеу нысанына айналған армян-қыпшақ мұралары шетелдік басылымдарда жарияланып, транскрипцияланып, сөздіктермен, аудармалармен толықтырылып, сыры күн санап ашыла түсті. Ғалымдар тарапынан сан түрлі ғылыми пайымдаулар мен көзқарастар толастамай, «армян-қыпшақ» термині ғылымға енгізіліп, орта ғасырдағы қыпшақтар мен армяндардың өмірі мен тіршілігі, мәдени байланыстары соны зерттеулерге арқау болды. Бүгінде осынау ауқымды жанрлық сипатта жазылған армян-қыпшақ мұраларының тарихи, мәдени, тілдік ерекшеліктерін тереңірек зерттеу қажеттілігі сезіледі. Мақалада армян-қыпшақ жазба ескерткіштерінің тақырыптық-жанрлық сипатта зерттелуі шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері негізінде зерделенеді.*

***Түйін сөздер:** Дешті Қыпшақ, армян-қыпшақ, мәдениет, тіл, жазба ескерткіштер, жанр, мәдени мұра.*

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-39-49](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-39-49)

Кіріспе

Орта ғасырда Орталық Еуропадан Солтүстік Қытайға дейінгі ұлан-ғайыр аймақты иелік еткен түркі тілдес тайпалардың ішіндегі ең ірі ұлыстардың бірі – қыпшақтар болды, олардың қоныстану территориясы шығыс деректерінде Дешті Қыпшақ атауымен жақсы таныс. М.Қашқари өз еңбегінде IX ғасырдағы қыпшақ бірлігіне кимек, субар, қаңлы, қарабөрікті, тоқсоба, жете, бөрлі сынды бірқатар рулар мен тайпалар кіргендігі туралы мәлімет берген [1]. Түрк қағандығы ыдырағаннан кейін қыпшақтар алғашында Қимақ қағандығының құрамында болса, XI ғасырда одан бөлініп шыққан. XI ғасырдан қыпшақ тайпаларының саяси бірлестігі қуатты мемлекет – Дешті Қыпшаққа айналып, ортақ тіл ретінде қыпшақ тілі қызмет етті. Осылайша қыпшақ тілінде жазылған жазба мұралар әлемдік өркениет пен мәдениетке, тарихқа өзіндік үлесін қосты.

Қоныс тебуі жағынан географиялық біртұтастығының жоқтығына байланысты әр өңірдегі қыпшақтар әр түрлі аталып (Алтын орда қыпшақтары, Орта Азия қыпшақтары, Қырым қыпшақтары, құмандар, половецтер, мамлюк қыпшақтары, армян қыпшақтары), олардан қалған жазба ескерткіштердің өзі де түрлі әліпбимен жазылғанын тарихи жазба мұралар растайды.

Зерттеу әдістері

Сипаттама, тарихи-салыстырмалы, жүйелеу әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Талдау және нәтиже

Армян-қыпшақтар – бүгінгі таңда тарихшылар да, тілді зерттеушілер де «армян-қыпшақ» терминін ұстанатын, өз дәуірінде христиан дінінің армян-григорян бұтағын діні ретінде қабылдаған қыпшақтар. Деректер көрсеткендей, армян-қыпшақ тілін таратушылар өз тілдерін «хыпчач тілі», «біздің тіл», «татарша» деп көрсеткен. Қазіргі уақытта армян-қыпшақ тілінде жазылған, 1521-1669 жылдарға тиесілі 112 жазба ескерткіш, шамамен 25-30 мың беттен тұратын көлемді жазбалардың жиынтығын қалыптастыруда. Бұл армян-қыпшақ ескерткіштерінің мәдени маңыздылығының жоғарылығын айғақтай түсері ақиқат.

Қазіргі таңда армян-қыпшақ жазба ескерткіштері Киевте (Каменең-Подольск армян сот істерінің акт кітаптары және Андрей Торосовичтың «Философ тасының құпиясы» шығармасы), Львовта (1 армян-қыпшақ сөздігі және 26 жеке құжаттар), Ереванда (3 христиандық және филологиялық мазмұндағы қыпшақ ескерткіштері және 6 қыпшақ тіліндегі армян жазбалары), Санкт-Петербургте (армян-қыпшақ сөздігі, Псалтырь), Венада (3 армян-қыпшақ сөздігі және 13 христиандық және сот ісі мазмұнындағы қолжазбалар – Төре бітігі, акт кітаптары, Псалтырьлар, дұғалық кітаптар, 3 пірәдір Антонның өсиет кітаптары), Венецияда (10 қолжазба – Псалтырьлар, дұғалық кітапшалар, акт кітаптары, жылнамалар), Краков, Варшава, Вроцлав қалаларында (Псалтырь, дұғалық кітап, күнтізбе, 1528-1604 жылдардағы Сот ісі кітабын қоса есептегенде 11 қолжазба), Парижде (4 қолжазба – Псалтырь, күнтізбе, Төре бітігі және «Дана Хикар туралы аңыз» бен жылнамалардан тұратын жинақ), Герлада (Арменополис, Шамошувар – Румыния – Псалтырь) және Лейденде (1 дұға кітабы) сақталған.

Армян-қыпшақ тіліндегі орта ғасыр жазба ескерткіштері көлемі жағынан ауқымды, жанрлық тұрғыда сан алуан, оларды тақырыптық жүйеге негіздей отырып, 6 топқа бөліп қарастыруға болады: 1) тарихи жылнамалар; 2) заң кодекстері және акт құжаттары; 3) филологиялық еңбектер; 4) діни еңбектер; 5) көркем шығармалар; 6) жаратылыстану ғылыми еңбектері.

1. Тарихи жылнамалар. Бүгінде әлем мұрағаттары қорында үш армян-қыпшақ жылнамасы сақталып отыр, олар «Каменең жылнамасы», «Венеция жылнамасы» және «Поляк ұлысы жылнамасы».

«Каменең жылнамасын» бастапқыда Каменең қаласы армян ақсүйектерінен шыққан дін өкілдері – Агоп пірәдір (1582-16/26 сәуір 1621) армян тілінде және армян әліпбиімен қыпшақ тілінде құрастырып, кейін туған інісі Аксент дер Крикор тарапынан 1650-1652 жылдары редакцияланып, толықтырылған. Жылнамада Украинаның оң жағалауы мен батысында, Молдавия мен Валахияда болған оқиғалар, ең бастысы 1430-1652 жылдар аралығында Каменең-Подольскіде болған оқиғалар баяндалады. Қыпшақ бөлімінде Цецера түбі шайқасы мен Хотин соғысы кезіндегі поляк-түрік қарым-қатынастарының шиеленісуі сипатталады. Жылнаманың бірінші қыпшақ жазбасы 1611 жылдың қаңтарындағы Каменеңте армян қауымының воит сайлануына арналса, соңғысында 1622 жылы 12 мамырда Замостьеде кафалық вартабед Месробтың дүниеден өткені баяндалған.

«Каменең жылнамасы» қысқаша және кеңейтілген нұсқаларда жазылған. Қазіргі кезеңде аталмыш еңбектің нұсқалары Париж ұлттық кітапханасында №194 қолжазба түрінде (қысқа нұсқасы) және Венециядағы әулие Лазарь аралы мхиттаристер кітапхана қорында №1700 қолжазба түрінде (кеңейтілген нұсқасы, 169 бет) сақталып отыр.

Жылнаманың Париж нұсқасының латын тіліндегі транскрипциясын Жан Дени жариялап, француз тіліне «L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec» деген атаумен аударып, басылымды сөздікпен толықтырған. «Жылнама» мәтінде 1060 (1611) жылғы қаңтардан – 1062 (1613) жылғы 3 (13) қарашаға дейінгі жазбалар кездеседі [2]. Ал жылнаманың Венецияда

сақталған нұсқасын Г. Алишан армян графикасымен толық мәтінін 1896 жылы жариялайды [3]. Бұл қолжазбадағы қыпшақ мәтіндерін, атап айтқанда Цецор түбі шайқасы мен Хотин соғысы сипатталған бөлігін 1968 жылы Э. Шютц ағылшын тіліне аударып, аударма сөздікпен, көлемді алғы сөз, түсініктемелермен бірге ұсынған [4].

Э. Шютц пен Ж. Денидің еңбектерін ағылшын аудармасы және транслитерациясымен бере отырып, есімдер мен жағырапиялық атаулар көрсеткіштері және глоссарийлермен толықтырып, 1969 жылы И. Вашари өз еңбегін «Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle» тақырыбында жариялаған [5].

«Венеция жылнамасы» және «Поляк ұлысы жылнамасы» (Польша жылнамасы) Париждегі Ұлттық кітапхана қорында қолжазба түрінде сақталған, екеуі де Г. Алишан тарапынан жарияланған [6].

«Венеция жылнамасының» үзінділерін Ж. Дени 1957 жылы жариялаған еңбегінде келтірген болатын. Польша жылнамасын 1981 жылы Я. Дашкевич пен Э. Трыарский Г. Алишан жарияланымдарын негізге ала отырып, тыңғылықты зерттеп, қайта басып шығарды [7].

Екі жылнама да армян әліпбиімен қыпшақ тілінде жазылған, көлемі қысқа және Иса пайғамбардың туылған кезеңінен бастап 1537 жылға дейінгі және 1530 жылғы оқиғалар баяндалады.

Бұл екі қолжазба әлі күнге дейін арнайы зерттеу нысаны болған емес. «Каменец жылнамасының» Венецияда сақталған нұсқасының Э. Шютц пен И. Вашари жарияланымдары негізінде қыпшақ нұсқасын А. Гаркавец өз еңбегінде орыс тіліндегі аудармасымен жариялаған [8]. Дегенмен үзінділердің толық берілмеуі не оқиғалар желісінің бір-бірімен тығыз байланыста дамымауы қолжазба құндылығын жоғалтпайды. Бұл Каменец пен Львовтағы армян-қыпшақ колонияларының қызметі және Украинадағы армян-григорян шіркеуі туралы қызықты мәліметтер екені анық.

2. Заң кодекстері және акт құжаттары. Армян-қыпшақ ескерткіштерінің көлемді бөлігін сот-әкімшілік істерін жүргізуге арналған құжаттар, кәсіптік және қоғамдық ұйымдар жарғылары, заң кодекстері мен діни-азаматтық өзін-өзі басқару актілерін қамтитын құжаттар құрайды. Осы ескерткіштердің арасындағы түбегейлісі әрі қазақтың құқықтық тарихын зерттеудің қосымша көзі болып табылатын құжат – 1519 жылы армян тілінен латын тіліне аударылып, поляк королі бекіткен, кейіннен Львов армян-қыпшақтарының тіліне аударылған «Төре бітігі» зайырлы заңдар жинағы. Бұл заңдар жинағы кіріспеден, зайырлы заңдардан және қосымша бапты қамтитын үш бөлімнен тұрады. Мұнда мемлекет билігіне, өзге де құқықтарға және сот ісіне қатысты әр түрлі құқықтық қатынастарды реттеген 124 баптан тұратын «Армян төресінің кітабы» және «Іс жүргізу кодексіне» арналған 99 қосымша баппен қамтылған ережелер жиынтығы берілген [9].

Қазіргі уақытта «Төре бітігінің» 3 нұсқасы әлемнің мұрағаттарында сақтаулы, олар:

1. Вроцлав нұсқасы (1523) – Вроцлав қаласындағы Оссолинский атындағы ұлттық кітапханада (Польша) 1916/II нөмірімен тіркелген. Бұл қолжазба толық әрі басқа қолжазбаларға қарағанда 53 қосымша қыпшақ жазбасына артық болып есептеледі. Вроцлав нұсқасын алғаш рет 1957 жылы М. Левицкий мен Р. Кохнова «Rocznik Orientalystyczny» журналында «La version turquekipchak du Code des lois des Arméniens polonais» тақырыбында жариялаған [10].

2. Львов нұсқасы (1568) – Париж ұлттық кітапханасында (Франция) 176 нөмірмен тіркелген [11].

3. Каменец нұсқасы (1575) – Вена Мхитаристтер кітапханасында (Австрия) 468 нөмірмен тіркелген [12].

2003 жылы «Армян Төре бітігінің қыпшақ-поляк версиясы және армян-қыпшақ сот ісін жүргізу кодексі» қазақ және орыс тілдерінде жарияланды, еңбек авторлары белгілі ғалым А.Н. Гаркавец пен тарихшы, ғалым, ҚР ҰҒА академигі Ф. Сапарғалиев. Кітаптың бірінші

бөлімінде Вроцлав нұсқасының жазбаша аударма мәтіні және орыс тіліне аудармасы, екінші бөлімінде Париж және Вена нұсқалары салыстырмалы түрде ұсынылған.

Сондай-ақ Львовта туу туралы куәлік, діни істер, сот істері секілді түрлі тақырыпты қамтитын акт құжаттарындағы жазбалар армян-қыпшақ тілімен қоса, поляк, латын, итальян, украин тілдерінде жүргізілген. Ал Каменец-Подольскіде көбіне-көп сот істері құжаттары қыпшақ тілінде жүргізілген, соңғы құжат 1663 жылғы 20 наурызда тіркелген (Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве, ф.39, оп. 1, ед.хр. 42, л.266). Соңғы құжат ретінде танымалысы – Симон Харахаш әйелі Зосидің өсиетхаты, бұл хат шамамен 1118/1669 жылғы 8/18 желтоқсанда жазылған (Библиотека Академии наук во Львове, ф. Баворовских, рукопись 1660 III, лл. 6-9). Бұдан ертерек жазылған қолжазбаларға Львовтағы шіркеуде жазылған құжаттарды жатқызуға болады, бұл құжаттар Венадағы Мхитаристтер кітапханасында 440 нөмірлі қолжазба ретінде тіркелген.

Львов қаласындағы кітапханалар мен мұрағаттар қорларында сақталған (Львов қаласы, Украина мемлекеттік мұрағаты) бірсыпыра құжаттардың ішінен 1627 жылғы 15 ақпанда Язловецта жазылған католикос Мелхиседектің хаты және 1957 жылы 6 тамыздағы Тохатта католикос Филиппостің губернаторы вартабед Йовганестің хатының мәні зор. Бұл екі қолжазбаны Я. Дашкевич пен Е. Слушкевич латын және поляк тілдеріндегі аудармаларымен, мазмұнымен жариялаған [13].

Львов Украина мемлекеттік кітапханасында Эдирнеден (1609) және Львовтан (1615) армян-қыпшақ тілінде жазылған екі борыштық міндеттеме құжаты да табылған, олардың бірі – Львов армян саудагері Стецка Огановичтің борыштық міндеттемесі. Бұл міндеттеме 1609 жылы Эдирнеде константинопольдық Абраамның ұлы Йосиф үшін армян-қыпшақ тіліне түзетілген. 1620 жылы поляк тіліне аударылып, ағымдағы жылдың 15 қыркүйегінде мәтіннің түпнұсқасымен бірге Львов армян-поляк сот мекемесіне берілген. Екіншісі – 1615 жылғы 24 сәуірде Львовта армян саудагері Шимка Кеворовичтің, сондай-ақ, армян саудагері Андрей Торосович үшін жасалған армян-қыпшақ тіліндегі борыштық міндеттеме. 1618 жылы қолтаңба мен борыштық міндеттеменің поляк тіліне аудармасы жасалып, 1618 жылы 28 мамыр түпнұсқасымен бірге Львов армян-поляк сот мекемесіне берілген. Бұл екі қолжазба да поляк және орыс тіліндегі аудармаларымен бірге Я. Дашкевич пен Э. Трыярский тарапынан жарияланды [14].

Қазіргі уақытта армян-қыпшақ тілінде жарияланған 40 акт кітабы ғалымдар тарапынан анықталып отыр және армян-қыпшақ жазбалары бар бұл құқықтық құжаттардың жалпы көлемі 18 мың беттен асады: үш қолжазба жоғалған, оларды тек қана ғалымдар тарапынан жарияланған үзінділеріне сәйкес қандай құжаттар екенін анықтау мүмкін:

Т.И. Грунин 1967 жылы Киев көне қолжазбалар орталық мұрағатында сақталған №4386 Каменец-Подольск (1559-1567) армян сот мекемесінің ең көне акт кітабының 298 жазбасын жариялады [15]. Дәл осы қолжазбаның төрт мәгінін Х.И. Кучук-Иоаннесова және Ф.Е. Корш қолжазба көшірмесі негізінде 1976 жылы И. Абдуллин жариялады [16].

Акт кітабының 1585 жылға қатысты 2 жазбасын №4395 нөмірлі қолжазба түрінде мұрағатта сақталған құжат негізінде 1830 жылы М. Бжшкянц жариялады. Сонымен қатар ол Львов армян діни соты кітабынан 1521 жылға тиесілі армян-қыпшақ тіліндегі жазбаның үзіндісін жариялаған болатын.

Армян-қыпшақ тілінде жазылған қалған 37 акт кітабы Киев, Вена, Венеция, Польша мұрағаттарында сақтаулы, олар:

Украинаның орталық мемлекеттік тарихи мұрағатындағы 39-қордың 1-тізімдемесінде Каменец-Подольск қаласының 1572-1663 жылдарға тиесілі армян-қыпшақ сотының 28 кітабы (сегіз мың беттен аса);

Вена армян мхитаристтер конгрегациясы кітапханасында №440 нөмірлі Львов шіркеуінің 1636-1736 жылдар аралығындағы метрикалық жазбалары (120 бет), №444 нөмірлі Львов армян-

қыпшақ сот ісінің екі кітабы, №446 апостол Павелдың екінші жолдауы, №452 нөмірлі Львов армян-қыпшақ сот ісінің 1598-1637 жылдарды қамтитын кассалық кітабы, №441, №447 Львов армян діни сотының 1572-1630, 1643-1667 жылдарда жазылған акт кітаптары. Э. Трыарский №446 нөмірлі қолжазба – апостол Павелдың екінші жолдауын 1976 жылы жариялаған болатын [20]. Ал Э. Шютц №441, №447 нөмірлі қолжазба ретінде сақталған Львов армян діни сотының акт кітаптарын 1971 жылы жариялады [17].

Венециядағы армян мхитаристтер конгрегация кітапханасында №1788 нөмірлі қолжазба түрінде 1630-1642 жылдар аралығын қамтитын Львов армян діни сотының акт кітабы (179 бет) сақталған.

Сондай-ақ Польшадағы жеке тұлғаларда, көп жылдар бойы шығыс, армян-қыпшақ жазба ескерткіштерін, микрофильмдер мен фотокөшірмелерді зерттеп-жинақтаумен айналысатын Мариан Левицкийдің ұрпақтарының жеке қорында екі еңбек сақтаулы, олар: 1) 1625-1630 жылдарды қамтитын, 48 беттен тұратын Львов армян сот мекемесінің акт кітабы (қолжазбаның жалғасы Венадағы армян мхитаристтер конгрегация кітапхана қорында); 2) Львов армян архиепискобының туу туралы жазбалар кітабы.

3. Филологиялық еңбектер. Армян-қыпшақ ескерткіштеріне тиесілі филологиялық зерттеулердің денін армян графикасымен жазылған қыпшақ тіліндегі екі көмекші оқу құралы (грамматикалық оқулық), бес қыпшақша аударма сөздік және бір Псалтырь еңбегі құрайды. Көмекші оқу құралдары (грамматикалық оқулықтар) шамамен 1581-1613 жылдар аралығында Львов қаласында армянша-қыпшақша жазылған және қазіргі уақытта олар Матенадаран қолжазбалар институтында (Ереван/Армения) және Вена мен Санкт-Петербург кітапханаларында, атап айтқанда: Львов университеті кітапханасының қолжазбалар бөлімінде 366 беттік, 51 нөмірлі қолжазбамен; Санкт-Петербуртта М.Е. Салтыков-Щедрин мемлекеттік кітапханасында 280 беттік, 8 нөмірлі қолжазбамен; Вена ұлттық кітапханасында 106 беттік, 3 нөмірлі қолжазбамен; Вена Армян мхитаристтер кітапханасында 178 беттік, 84 нөмірлі қолжазбамен және 301 беттік, 311 нөмірлі қолжазбамен сақталған.

1968-1972 жылдары Э. Трыарский Варшава қаласында армянша-қыпшақша аударма сөздіктің Венадағы үш нұсқасын негізге алып, салыстыру арқылы қыпшақ тіліндегі сөздерді тізіп, поляк және француз тілдеріндегі мағынасын бере отырып, қыпшақ-поляк-француз тілдерінде сөздік жасап шығады. Сөздік ауқымды кіріспемен ерекшеленіп, соңында бес қолжазбаның кейбір беттерінің факсимилесі ұсынылды [18]. Кейіннен Э. Трыарскийдің лексикографиялық жұмысы Г. Дерфердің, К. Менгестің, Дж. Клосонның этимологиялық зерттеулеріне негіз болды.

Армения Республикасы Ереван қаласы Матенадаран қолжазбалар институтында бүгінгі күні сегіз қолжазба сақталған [19]. Бұл еңбектердің ешқайсысы бүгінгі күні тыңғылықты зерттеу нысанына айналмаған. Бұл манускрипттерді оқу көне армян графикасын, армян графикасының батыс нұсқасын, армян диалектілерін білумен қатар, түркі тілдерін, оның ішінде қыпшақ-оғыз тілдерін білуді де талап етеді.

Қолжазбалардың арасынан №3522 нөмірлі (354 бет) – «Қыпшақ тілінің грамматикасы» ерекше құнды болып саналады. Бұл қолжазбаның 226-353 беттерін қамтиды, қолжазба авторы – Аветик деп көрсетілген. Қолжазба негізінен діни мазмұнда, дегенмен тұрмыстық заттар, табиғат, мал шаруашылығы, егіншілікке, астрономия мен геометриялық өлшемдерге, т.б. тақырыптарға қатысты терминдер де ұшырасады. Еңбекте сөз таптары армян және қыпшақ тілдерінде көрсетілген, яғни бұл қолжазба екі тілді (армян және қыпшақ тілдерінде) және кейде үш тілді (армян, қыпшақ және поляк) мәтінді-сөздік.

Бұл қолжазбалар қыпшақ тілінің ерекшелігін, фонетикалық, грамматикалық, морфологиялық модельдерін қалпына келтіруге мүмкіндік береді, қыпшақ тілінің сол кезеңдердегі сөздік қоры қандай болғандығы туралы мәлімет қалыптастыратын құнды құжат қатарынан орын алады.

Армян жазулы қыпшақ жазба мұраларын жинақтап-жариялауда, тәржімалауда, ескерткіштер тілінің ерекшеліктерін зерттеуде отандық ғалымдар да зор үлесін қосуда. Ғ. Айдаров тарапынан жазылған «Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің тілі» еңбегінде армян әліпбиі және фонетикасы, лексикасы, грамматикасы, синтаксисі туралы мәліметтер берілген. А.Н. Гаркавец дүние жүзі кітапханалары мен түрлі мұрағаттарға тарап кеткен армян-қыпшақ тіліндегі жазба мұраларды жинақтап, транскрипциялап жариялады. Сондай-ақ ғалым «Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский» еңбегінде «Кодекс Куманикусты» негізге ала отырып, қыпшақ тілінің тілдік ерекшелігін және армян-қыпшақ тілінің дыбыстық ерекшеліктерін, есім мен етістіктің қолданылуын ашып көрсетуге тырысты. Ал «Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI-XVII вв.» атты екінші еңбегінде бірінші тарауды морфологияға, екінші тарауды синтаксиске арнап, славян тілдерімен салыстыра зерттеді [20].

4. Діни еңбектер. Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған діни еңбектердің бірқатары бүгінде Еуропаның кітапханалары мен мұрағаттарында сақтаулы, олардың қатарынан Псалтырь, апостол Павелдің жинағы, дұға кітаптары, теолог Антонның уағыз жинақтары ерекше орын алады. Сонымен қатар бұл санаттағы еңбектердің қатарынан бір Пасха күнтізбесі және 18 жылдық күнтізбе мен армян және көне түрк тілінде аталған 12 жылдық жануарлар күнтізбесінің тізімі де табылып отыр.

Псалтырьдің алғашқы аудармасы 1575 жылы Львов қаласында жасалған. А.Н. Гаркавецтің көрсетуінше, бұл аударма Львовтық діндар (диакон) Лусигке тиесілі. Қыпшақ тілінде жазылған Псалтырь еңбегінің нұсқалары: 1. Краков қаласындағы Чарториский мұражайында (Польша) 3646 нөмірмен (Краков нұсқасы). 2. Вена ұлттық кітапханасында (Австрия) 13 нөмірде тіркелінген (Вена нұсқасы). Лусигтің Псалтырь кітабына дайындалған армянша-қыпшақша сөздігі Ереван қаласында Матенедаран қолжазбалар институтында 2267 нөмірмен сақталынған. Сонымен қатар Париж, Венеция, Санкт-Петербург қалаларында сақталынған Псалтырьдің үш жазбасы белгілі. Аталмыш еңбектің екі нұсқасын (Краков және Вена нұсқаларын) және оған арналған армянша-қыпшаққа сөздік А.Н. Гаркавец пен Э. Хуршудян тарапынан жарияланды [21].

Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған діни қолжазбалардың бірі – 1618 жылы Львов қаласында жазылған «Алғыш бітігі» дұға кітабы. Бұл еңбек әлем ғылымында ең алғаш түрк тілінде басылған қолжазба ретінде танылған, қолжазбаның жалғыз нұсқасы Нидерланды қаласындағы Лейден университетінің кітапхана қорында сақталған. Еңбек ең алғаш рет 1961 жылы Э. Шютц тарапынан жарияланған [22].

Діни қолжазбалардың қатарына Санкт-Петербург қаласында М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапханада сақталған, көне армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған «Житий святых», «Хайсмавурке» қолжазбалары да толықтыра түседі. Ғылымда бұл қолжазбалар 1971 жылы И.А. Абдуллин тарапынан жарияланған болатын [23].

5. Көркем шығармалар. Көркем шығармалар санатынан бүгінгі таңда армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған көркем-дидактикалық жанрдағы «Дана Хикар сөзі» атты еңбек табылған. Бұл қолжазба қазіргі таңда Венадағы Армян мхитаристтер конгрегациясы кітапханасында №468 нөмірмен сақтаулы. Алғаш рет бұл қолжазбаға қатысты жарияланымды Ж. Дени мен Э. Трыярский жасаған [24]. Мұрада Ассирия елі, ондағы Ниневия қаласы, Синахериб, Ассархаддон патшалардың аттары аталуына және б.з.д. V ғасырда арамей тілінде папирусқа жазылған, қазірде Берлинде сақтаулы үзінді табылуына сәйкес бұл шығарма әуел баста Ассирияда, Вавилонияда пайда болған деп шамаланады. Синахерибтің ақылды, тапқыр, дана кеңесшісі Ахикар өмірінің кейбір тұсы мен асырап алған баласына айтқан өсиеттері толық болмаса да, сақталып, араб, армян, грек, орыс, парсы, румын, т.б. тілдерде әр елге тарап, әр кезде жинақталып басылған. Бұлардың бірі Львов маңайын мекендеген қыпшақтарға жетіп, армян әліпбиімен қыпшақ тіліне көшірілген.

Отандық ғалым С. Құдасов 1990 жылы «Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің тілі» еңбегін жариялап, қолжазбаны қазіргі қазақ тіліне транскрипциялап, алғаш рет қазақ тіліне аударып, ескерткіш тілінің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық жүйесін талдап көрсетеді. Шығарманың армян жазуымен қыпшақ тілінде бізге сәл қысқартылып, тек өсиеттері жеткен. Онда дүние, өмір, тіршілік, адам қасиеттері, әділдік, жақсылық, жамандық туралы қысқаша сипаттамалар, ой-түйіндер, теңеу, эпитет, әсірелеу, мақал-мәтелдер тәрізді көркем тәсілдермен бейнеленген. «Дана Хикар сөзінде», мысалы, мынадай тәлім-тәрбиелік, үгіт-өсиеттер молынан кездеседі: «Дүниеде не тәтті? Хикар айтты: Беттің ұяты. Кімнің жүзінің ұяты болса, ол сүйкімді, өйткені барша жаман нәрсе арсыздықтан туады»; «Ұяттан тәңірден қорыққандай қорық»; «Тіліңді жаман сөзден сақта», «Ұлым жығылған дұшпаныңды көрсен, оны күліп, масқара етпе, тұрса саған жамандық жасар», «Ұлым садақа бергенде жарлыны ашындырма, бергенің тәңіріге қабыл болмас» [25].

6. Жаратылыстану ғылыми еңбектері. Жаратылыстану ғылымдарының санатынан көрінетін армян-қыпшақ ескерткіштерінің бірі, құнды қолжазба – 1626-1631 жылдары жазылған Львовтық Андрей Торосовичтің «Философия тасының құпиялары (Тайны философского камня)» еңбегі. Бұл қолжазба қазіргі таңда Киев қаласындағы Украина мемлекеттік мұрағат қорында №250 нөмірмен сақтаулы. Еңбектік поляк нұсқасында Сократ, Аристотель, Авиценна, Демокрит, Платон және өзге де философтардың шығармаларынан үзінді берілген және алхимия жөнінде Гермес Трисмегист, Скайд Гебер, Арнольдо де Вилланов, Альберт секілді ғалымдардың тәжірибесі кеңінен сипатталған. Еңбек Андрей Торосович тарапынан еңбекке армян-қыпшақ тілінде бірқатар түсініктемелердің жазылғанымен де құнды саналады. Қолжазбаның қыпшақ нұсқасында бағбандық туралы жеке талдамалар, тәжірибелер кеңінен сөз болады, шөптік дәрілердің де таптырмайтын сызбасы көрсетіледі, мәселен бас ауырған кездегі жақпа май компрестерінің рецепі былайша ұсынылады: «Baš ahrīxīna hakimlik: al 2 lot temyan, 2 lot mira, 2 lot burč, 2 lot šalviya, 4 lot sīrkä, 4 lot oliva. Bu barčani ezip igi sīrkä bilä olivaga qatıştırma da biširmä igi, ki mast kibik bolgay. Soñra čöpräk üsnä kendin silama da anıñ bilä basin čürgämä kečär ahrīma baš». Бұл қолжазбада көптеген ғалымдардың химия бойынша, жеміс-жидек өсіру, будандастыру (селекция) жайындағы тәжірибелері, сонымен қатар көне және орта ғасырлардағы көрнекті ғалымдардың туындыларынан үзінділер мен жазба ескертпелер келтірілгендігімен құнды болып саналады [8, с. 18].

Қорытынды

Байқап отырғанымыздай, орта ғасыр туындылары саналатын армян-қыпшақ жазба мұраларының жанр алуандылығы ерекше, көлемі жағынан мейлінше көп. Бүгінде әлем мұрағаттарында сақтаулы, түрлі жанрда жазылып, тарихи, сот ісі, діни, филологиялық еңбектер, көркем әдеби, жаратылыстану сынды әр алуан тақырыпты қамтитын, шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне арқау болған бұл еңбектер қыпшақтану саласындағы соны ізденістерге, тарихи-салыстырмалы зерттеулерге жол ашатыны да ақиқат.

Әдебиеттер тізімі

1. Кашкари М. Девану луғат ит-турк. – Ташкент: Фаң, 1960. – Т. 1. – 270 с.
2. Deny J. L'arméno coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613). – Wiesbaden, 1957. – 96 p.
3. Алишан Г. История армян Польши и Румынии с приложением первоисточников. – Венеция, 1896. – 228 с.
4. Schütz E. An Armeno-Kipchak chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621. – Budapest:

Akadémiai Kiadó, 1968. – 215 p.

5. Vásáry S. Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle // Acta Orientalia Hungarica. – 1969. – Т. 22, fasc 2. – P. 139-189.

6. Алишан Г. Каменіц: Тарегірк найоц` Леһастані йеу Руменіой һауастч`еай йауелуацовк`. – Венетік, 1896. – 221 p.

7. Dachkevitch Ya., Tryjarski E. «La Chronique de Pologne» - un monument armeno-kiptchak de premiere moitie du XVII siècle // Rocznik Orientalistyczny. – 1981. – Т. 42, z. 1. – S. 5-26.

8. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – Т. 1. – 1084 с.

9. Гаркавец А., Сапарғалиев Г., Капраль М., Цимбал М. Төре бітігі: армяно-кыпчакский судебник 1519-1594 гг. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003. – 792 с.

10. Lewicki M., Kohnowa R. La version turque-kiptchak du «Code des lois des Arméniens polonais» d'après le ms: 1916 de la bibliothèque Ossolineum // Rocznik Orientalistyczny. – 1957. – Т. 21. – P. 153-300.

11. Macler F. Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale. – Paris: Imprimerie nationale, 1908. – 203 p.

12. Dashian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen-Bibliothek zu Wien. – Wien, 1895. – 1541 p.

13. Дашкевич Я., Слушкевич Э. Два армянских документа XVII в. из львовских коллекций // Rocznik orientalistyczny. – 1972. – Т. 35, №1. – С. 77-110.

14. Дашкевич Я., Трыярский Э. Армяно-кыпчакские долговые обязательства из Эдирне (1609) и Львова (1615) // Rocznik Orientalistyczny. – 1974. – Т. 37, №1. – С. 47-58.

15. Документы на половецком языке XVI в. / сост. Т.И. Грунин. – Москва: Наука, 1967. – 430 с.

16. Абдуллин И.А. Армяно-кыпчакские тексты из архива Ф.Е. Корша // Татар теле һәм әдәбияты: сб. – Казань, 1976. – С. 5-23.

17. Schütz E. Armeno-kiptschakische Ehekontrakte und Testamente // Acta Orientalia Hungarica. – 1971. – Т. 24, f. 3. – S. 265-300.

18. Tryjarski E. Dictionnaire Arméno-Kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises. – Warszawa: Polish Academy of Sciences, 1968. – Т. 1. – 283 p.

19. Сафарян А., Саакян Л. О филологической ценности армяно-кыпчакских рукописей XVII века, хранящихся в Матенадаране (Ереван) // Тез. междунар. тюрколог. симпози. «Тюркский мир: история и современность». – Астана: ЕНУ, 2011. – С. 103.

20. Гаркавец А.Н. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским XVI-XVII вв. – Киев: Наукова думка, 1979. – 100 с.

21. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. – Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001. – 656 p.

22. Schuts E. An Armeno-Kipchak Print from Lvov // Acta Orientalia Hungarica. – 1961. – Т. 13. – P. 123-130.

23. Абдуллин И.А. «Памятная записка» Агопа на армяно-кыпчакском языке (1620) // Советская тюркология. – 1971. – №3. – С. 118-129.

24. Denu J., Tryjarski E. “Histoire du sage Hikar” dans la version arménokiptchak // Rocznik Orientalistyczny. – 1964. – Т. 27, №2. – P. 7-61.

25. Құдасов С. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар» сөзінің тілі: оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 120 б.

Л.К. Мейрамбекова, Б.С. Жиёмбай

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

Тематико-жанровое исследование армяно-кипчакского письменного наследия

Аннотация. Известно, что в средние века кипчаки создали государство Дешти-Кипчак в Евразии, внесли свой вклад в мировую цивилизацию и культуру и это богатое наследие кипчаков в разное время было написано на разных алфавитах. Наследие, написанное армянским шрифтом на кыпчакском языке, основано на религии, литературе, истории, праве, философии, естественных науках и охватывает политическую, экономическую, историческую и культурную сферы жизни.

Армяно-кипчакское наследие, которое является предметом тщательных исследований ученых с XX века, публикуется в зарубежных изданиях, транскрибируется, дополняется словарями и переводами, а его секреты открываются изо дня в день. Термин «армяно-кипчакский» был введен в науку, а жизнь и культурные связи средневековых кипчаков и армян стали основой исследований. Сегодня существует потребность в более глубоком изучении исторических, культурных и языковых особенностей армяно-кипчакского наследия, характеризующегося жанровым разнообразием. В статье на основе работ зарубежных и отечественных ученых в тематическом и жанровом плане исследуются армяно-кипчакские надписи.

Ключевые слова: Дешти-Кипчак, армяно-кипчакский, культура, язык, письменные памятники, жанр, культурное наследие.

L.K. Meirambekova, B.S. Zhiembai

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Theme genre study of the Armenian-Kipchak written heritage

Abstract. Everyone knows that rich heritage of Kipchaks, who created the state of Deshti-Kipchak in Eurasia in the Middle Ages and contributed to world civilization and culture, was written in different alphabets at different times. The heritage written in the Armenian script in the Kypchak language is based on religion, literature, history, law, philosophy, natural sciences and covers the political, economic, historical and cultural spheres of life.

The Armenian-Kipchak's heritage, which has been the subject of comprehensive research by scientists since the twentieth century, is published in foreign publications, transcribed, supplemented by dictionaries and translations, and its secrets are revealed day after day. The «Armenian-Kipchak» term was introduced into science, and the life and cultural ties of medieval Kipchaks and Armenians became the basis of their research. Today there is a need for a deeper study of historical, cultural, and linguistic features of Armenian-Kipchak's heritage, written in such a large-scale genre. The article considers a thematic and genre study of Armenian-Kipchak's inscriptions based on the works of foreign and domestic scientists.

Keywords: Deshti-Kipchak, Armenian-Kipchak, culture, language, written monuments, genre, cultural heritage.

References

1. Qasqari M. Devanu lugat it- turk [Devanu lugat horse-Turkish]. – Tashkent: Fan, 1960. – 1 tom. – 270 b.
2. Deny J. L'arméno coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613). – Wiesbaden, 1957. – 96 p.
3. Alishan G. Istoriya armyan Pol'shi i Rumynii s prilozheniem perboistochnikov [The history of the Armenians of Poland and Romania with the application of primary sources]. – Venetsiya, 1896. – 228 s.
4. Schütz E. An Armeno-Kipchak chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. – 215 p.
5. Vásáry S. Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle // Acta Orientalia Hungarica. – 1969. – T. 22, fasc 2. – P. 139-189.
6. Alishan G. Kmenits: Тарегірк һайоц` Леһастані йеу Руменіой һауастч`еай йауелуацовк`. – Венетік, 1896. – 221 p.
7. Dachkevych Ya., Tryjarski E. «La Chronique de Pologne» - un monument armeno-kipchak de premiere moitie du XVII siècle // Rocznik Orientalistyczny. – 1981. – T. 42, z. 1. – S. 5-26.
8. Garkovezt A.N. Kypchakskoe pis'mennoe nasledie [Kipchak written heritage]. – Almaty: Desht-i-Kypchak, 2002. – T. 1. – 1084 s.
9. Garkovezt A.N., Sapargaliev G., Kapral' M., Tsimbal M. Tore bitigi: armyano-kypchakskii sudebnik 1519-1594 gg [Tori Bey: Armenian-Kipchak sudebnik 1519-1594]. – Almaty: Desht-i-Kypchak, Baur, 2003. – 792 s.
10. Lewicki M., Kohnowa R. La version turque-kiptchak du «Code des lois des Arméniens polonais» d'après le ms: 1916 de la bibliothèque Ossolineum // Rocznik Orientalistyczny. – 1957. – T. 21. – P. 153-300.
11. Macler F. Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale. – Paris: Imprimerie nationale, 1908. – 203 p.
12. Dashian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen-Bibliothek zu Wien. – Wien, 1895. – 1541 p.
13. Dashkevich Ya., Slushkevich E. Dva armyanskikh dokumenta XVII v. iz l'vovskikh kollektzii [Two Armenian documents of the XVII century from Lviv collections] // Rocznik orientalistyczny. – 1972. – T. 35, №1. – S. 77-110.
14. Dashkevich Ya., Tryyarskii E. Armyano-kypchakskie dolgovyie obyazatel'stva iz Edirne (1609) i L'vova (1615) [Armenian-Kipchak debt obligations from Edirne (1609) and Lviv (1615)] // Rocznik Orientalistyczny. – 1974. – T. 37, №1. – S. 47-58.
15. Documenty na polovetskom yazyke XVI v. [Documents in the Polovtsian language of the XVI century] / sost. T.I. Grunin. – Moskva: Nauka, 1967. – 430 s.
16. Abdullin I.A. Armyano-kypchakskie teksty iz arhiva F.E. Korsha [Armenian-Kipchak texts from the archive of F. E. Korsh] // Tatar tele ham adabiyat: sb. – Kazan', 1976. – S. 5-23.
17. Schütz E. Armeno-kiptschakische Ehekontrakte und Testamente // Acta Orientalia Hungarica. – 1971. – T. 24, f. 3. – S. 265-300.
18. Tryjarski E. Dictionnaire Arméno-Kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises. – Warszawa: Polish Academy of Sciences, 1968. – T. 1. – 283 p.
19. Safaryan A., Saakyan L. O filologicheskoi tsennosti armyano-kypchakskikh rukopisei XVII veka, hranyaschihsya v v Matenadarane (Erevan) [On the philological value of the Armenian-Kipchak manuscripts of the XVII century, stored in the Matenadaran (Yerevan)] // Tez. mezhdunar. tyurkolog. simpoz. «Tyurkskii mir: istoriya i sovremennost'» ["The Turkic World: History and modernity"]. – Astana: ENU, 2011. – S. 103.

20. Garkovezt A.N. Konvergentsiya armyano-kypchakskogo yazyka k slavyanskim XVI-XVII vv. [The convergence of the Armenian-Kipchak language to the Slavic of the XVII-XVII centuries] – Kiev: Naukova dumka, 1979. – 100 s.

21. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. – Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001. – 656 p.

22. Schuts E. An Armeno-Kipchak Print from Lvov // Acta Orientalia Hungarica. – 1961. – Т. 13. – P. 123-130.

23. Abdullin I.A. «Pamyatnaya zapiska» Agopa na armyano-kypchakskom yazyke (1620) ["A memorial note" by Hagop in the Armenian-Kipchak language (1620)] // Sovetskaya tyurkologiya [Soviet Turkology]. – 1971. – №3.– S. 118-129.

24. Deny J., Tryjarski E. «Histoire du sage Hikar» dans la version arménokiptchak // Rocznik Orientalistyczny. – 1964. – Т. 27, №2. – P. 7-61.

25. Kudasov S. Armyan zhazuly kypshak eskertkishi «Dana Nikar» sozinin tilt: oku kuraly. – Almaty: Gylym, 1990. – 120 b.

Сведения об авторах:

Меірамбекова Ляззат Касымовна – PhD, шетел тілдері кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Жиёмбай Бибигуль Сауровна – PhD, Түркітану кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Meirambekova Lyazzat Kasymovna – Ph.D., Associate Professor of the Foreign Languages Department, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Zhiembai Bibigul Saurovna – Ph.D., Teacher of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.